

Milena ULČAR*

MAGIJA I RELIGIJA U BOKI KOTORSKOJ
*Odnos sujevjerja i pobožnosti prema relikvijama
u XVII i XVIII vijeku*

ABSTRACT: *Various archival sources in the Bay of Kotor treasure information on popular religious rituals that were condemned as sinful during 17th and 18th centuries. Throughout the normative literature, such as catechisms and sermons, people susceptible to “sinful madness of magic” were severely criticized. At the same time, veneration of relics and other sacred objects became more carefully supervised, following the posttridentine regulations on practiced religion. The aim of this paper is to propose several examples of “unofficial” piety, emphasizing the flexible border between notions of religion and magic, as well as visual, somatic and verbal features shared between discussed objects and reliquaries in the Bay of Kotor.*

KEY WORD: *Bay of Kotor, magic, superstition, relics*

Jedan bokeljski sveštenik prilikom propovjedi napominje svojim slušaocima: „Spomenite se da radi vašega neposluha u malo bremena Bog vi je dignuo dva paroka: ako me ne poslušate za korist duhovnu vašu, i ja ću odstupiti od vas“.¹ Iako nema podataka gdje su ove riječi izrečene, može se pretpostaviti da su izgovorene na samom kraju 18. ili početkom 19. vijeka, budući da se nalaze u grupi datovanih propovjedi koje potiču iz nekoliko navedenih decenija. Isti sveštenik posvećuje čitav govor odgovaranju svoje pastve od „griješne ludosti od magiah“: „što ste čuli iz malahna i što su stari dokaževali, to vi je tako ostalo usađeno u srce“.² Već dva sveštenika su napustila ovu zajednicu zbog neposlušnosti onih koji nastavljaju da vjeruju da se duša odvoji od tijela pa leti „kako jedna muha“, da treba trčati i ne zaustavljati se sa

---

* Autorka je istraživač-saradnik na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

¹ Nadžupski arhiv Perast (dalje NAP), *Propovjedi*, Fond XII, PROP VIII, 182.

² *Isto*, 179

tijelom preminulog, da treba klečati u crkvi na određen način, uzimati dijelove mrtvih tijela i koristiti badnjak za rituale, posipati vinom škrinju na piru i okretati se prema istoku prilikom rada u polju.³ Ivan Antun Nenadić u „Nauku Kerstjanskom“ pokušava da prosvijetli čitaoce na sličan način: „Sagriješuju li prema ovoj zapovijedi onizi tkoji se klanjaju Đavlu, ali Stvorenju, tkoji čine, ali ufaju u isprazna bahorenja, biljege, riječi, blagoslove, i molitvice ispisane za ozdraviti, ili što iznaći, i vjeruju u sne, biljege i prilična?“ Odgovor je, kao i obično, kratak i jasan: „Sagriješuju“.⁴ Naravno, moramo imati na umu da normativna literatura nije reflektovala društvenu stvarnost, već aktivno težila njenom konstruisanju. Da bismo stekli uvid u prisutnost i rasprostranjenost ovih praksi neophodno je obratiti pažnju na pitanja, mnogo više nego na odgovore u katehizmima, kao i poslušati elaborirano predstavljene primjere onoga šta se ne smije raditi, koje propovjednici opisuju do detalja.

Na samom kraju 18. vijeka sva ova vjerovanja su bila veoma živo i kreativno korišćena. Proučavanja različitih oblasti Evrope pokazala su istu stvar, uprkos dominantnim narativima o prosvjetiteljstvu u 18. ili o početku sekularizacije u 16. ili 17. vijeku. Sve više studija koje se bave temom odnosa religije i magije smješta proces sekularizacije sve dalje i dalje u budućnost. Tako Džonatan Sajn duhovito zaključuje da je „sekularizacija uvijek baš malo iza horizonta“, svaki autor stvara epilog svojih studija u koji smješta ovu pojavu.⁵ Tako se od 16. vijeka profanizacija i sekularizacija, kao i suzbijanje sujevjerja, preselilo u 19. a nekad i u 20. vijek. Termini poput „religija“, „magija“, „suevjerje“ su redefinisani i proces poštovanja fluidnosti i dinamičnosti ovih pojava ukazao je na veliki broj izvora koji su prethodno bivali zanemareni.⁶

Kada Nenadić u 18. vijeku posvećuje veliki dio svog katehizma ovoj vrsti „sagriješenja“, to ukazuje na rasprostranjenost i prisutnost praksi koje su često bivale prećutane u istorijskoj literaturi. Tako, nastavljajući sa pitanjima, učenik govori: „Sagriješuju li prema ovoj zapovijedi onizi koji nose pri sebi njeke stvari izprazne, ali zapise za ne biti ubijeni, ili za ozdraviti sebe, ili druge, ili za nauditi drugijema, ili za navesti koga na zlo, križe čineći, biljege i molitvice govoreći, i prilična?“⁷ Odgovor je, još jednom, uobičajen.

³ *Isto*, 179-181.

⁴ I. A. Nenadić, *Nauk Kerstjanski*, Venezia 1768, 113.

⁵ J. Seitz, *Witchcraft and Inquisition in Early Modern Venice*, 257.

⁶ O odnosu vjere, suevjerja i magije, kao i narodne i oficijalne pobožnosti u: S. Ryan, „The most contentious of terms: Toward a New Understanding of Late Medieval ‚Popular Religion‘“, *Irish Theological Quarterly*, Vol 68, Issue 3, 2003, 281-290; P. Gearly, „Peasant Religion in Medieval Europe“, *Cahiers d'Extrême-Asie*, Volume 12 Numéro 1, 2001, 185-209.; A. P. Coudert, *Religion, Magic, and Science in Early Modern Europe and America*, Santa Barbara 2011; J. H. Arnold, *Belief and Unbelief in Medieval Europe*, London 2005.

⁷ I. A. Nenadić, *nav. djelo*, 129.

jeno odsječan i odrečan. Ipak, u nastavku se objašnjava zbog čega tačno griješe oni koji sve ovo rade: „utječu se Đavlu, tkoji je iznašao mnoge *superstizioni* ili kriva štovanja“.⁸ Tako saznajemo da i sveštenik vjeruje da je sve ove prakse nadahnuo sam đavo i da sujevjerje ne znači vjerovanje u stvari koje zapravo nemaju moć, već suprotno, vjerovanje u moćne, ali i opasne stvari. Takođe, iz poslednjeg navoda saznajemo da se ove grešne radnje veoma često odvijaju oko „zapisa“ - materijalnih objekata koji nose verbalne poruke. „Činjenje“ krstova i „biljega“ i izgovaranje ovih molitvi stavlja ih u pogon. Ovi predmeti djeluju, iznad svega, upotrebom, čitanjem i izgovaranjem verbalnih poruka. Pa ipak, upravo njihova materijalnost kao „zapisa“ – predmeta koji nose moć – čini da njihovi vlasnici budu spašeni od bolesti, smrti i drugih nedaća.

U Katedrali Svetog Tripuna čuva se jedan takav zapis.⁹ Ovaj mali komad hartije sadrži različite molitve, imena Bogorodice, svetog Josifa i Isusa i znake krsta. Takođe, preklopljen više puta, papirić služi i kao omot za neku vrstu relikvije, tačnije izlomljenih djelova voska. Na taj način ovaj papirni i tekstualni izvor dobija funkciju relikvijara, iako donekle neobičnu. Ovaj papirni zamotuljak pronađen je u kutiji koja je sadržala više relikvijara-medaljona, manjih kartonskih kutija sa kostima, i nekoliko relikvija umotanih u papir sa natpisima i pečatima koji svjedoče o njihovom porijeklu i identitetu. Neko ko je sačuvao sve ovo morao je smatrati i da se pomenuti

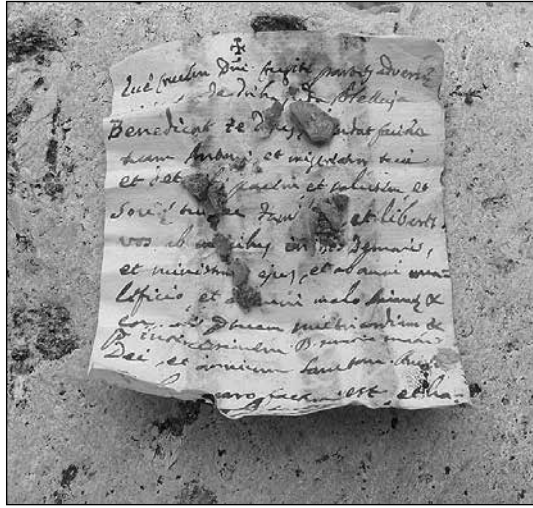
zapis može klasifikovati kao vrsta relikvije ili relikvijara. Kada je presavijen, ovaj predmet čini vidljivim natpis „JESUS MARA I JOSEF“, kao i doctran znak krsta, koji se ponavlja i u unutrašnjosti (Fig. 1). Vjerovanje u moć imena bilo je veoma rasprostranjeno tokom srednjeg, a i tokom novog vijeka. Bašić piše kako su samo na pomen imena Svetog Tripuna demoni tjerani u bijeg.¹⁰ Primjer u

⁸ Isto, 129.

⁹ Ovaj predmet je pronađen u kutiji koja sadrži grupu manjih relikvijara i trenutno se čuva u sakristiji katedrale Svetog Tripuna u Kotoru.

¹⁰ *Della vita e del Martiro di San Trifone, titolare della chiesa Catedrale primario patrono della citta e diocesi di Cattaro. Notizie raccolte e ordinate con riflessi dogmatico-morali da Monsignor Antonio Bassich, Vienna 1845, 10.*

vezi sa relikvijarima može se primijetiti u slučajevima njihovog popravljavanja poslije zemljotresa, kada je dodavanje vizuelnog lika ili urezivanje imena svetitelja uticalo na uvećavanje njihove moći. Takođe, male hartije sa napisanim imenima svetitelja davale su relikviji identitet i lik. „Ikono grafija teksta“ mogla je da nosi značenje i snagu za vjernika, sličnu onoj koju su nosili vizuelni prikazi.¹¹ Znak krsta, kao najmoćniji simbol hrišćanstva, ovu snagu je samo uvećavao. Kada se papir razvije, mehanizam djelovanja se mijenjao (Fig. 2).

Kada se papir razvije, mehanizam djelovanja se mijenjao (Fig. 2). Prvi redovi zapisa glase:

Ecce Crucem Domini!
Fugite partes adversae!
Vicit Leo de tribu Iuda,
Alleluia!

Evo križa Gospodnjega!
Bježite sve neprijateljske sile!
Pobijedio je lav iz Judina plemena,
Aleluja!

Iz ove cjeline izostavljen je naziv „Radix David!“, „korijen Davidov“, kako se naziva Isus, pored imena „lav iz Judina plemena“.¹² Narodna tradicija prenosi kako je ovu molitvu Sveti Anton Padovanski darovao ženi koju su mučila iskušenja. Bila je popularna među franjevcima, a papa Sikst V je naredio da se upiše u dno obeliska koji se nalazi na trgu Svetog Petra u Rimu od 1585. godine. Docrtan krst na malom papiru onda ima važnu ulogu tjeraanja „neprijateljskih sila“. Središnji dio zauzima molitva posvećena Svetom

¹¹ O ulozi verbalnog u djelovanju relikvija i svetih predmeta: W. P. Larson, „Do you inquire about these things?: Text, Relic and Power of St. Marina“, *Medieval Perspectives* 27 (2012) 173-181; S. Chaganti, *The Medieval Poetics of the Reliquary. Enshinement, Inscription, Performance*, New York 2008.

¹² <<http://www.preces-latinae.org/thesaurus/Sancti/SAntoniusDePadova/EcceCrucem.html>>

Antunu, u kojoj se moli za zdravlje porodice i zaštitu od demona i svih zlih čarolija, maleficio. Direktne veze sa ovim svetiteljem mogu sugerisati da je upravo on smatran ličnim zaštitnikom vlasnika ovog predmeta. Posljednja tri reda su djelovi Jevandjelja po Jovanu (1:14) koji u cijelini glase: „*Verbum caro factum est et habitavit in nobis. Et vidimus gloriam eius, gloriam quasi Unigeniti a Patre, plenum gratiae et veritatis.*“ „I riječ postade tijelo i useli se u nas puno blagodeti i istine; i vidjesmo slavu njegovu, slavu, kao jedino-rodnoga od oca“. Mističnost inkarnacije, riječi koja postaje tijelom, bila je u ovom periodu veoma kreativno razumijevana i korišćena. Tako učenik u navedenom katehizmu pita učitelja prelomi li se tijelo Isusovo kada sveštenik prelomi hostiju. Učitelj još jednom pokušava da objasni i razdvoji Isusovo nebesko postojanje od same „prilike u kruhu“. ¹³ Prisustvo svetog tijela u materiji bilo je, veoma često, shvatano veoma doslovno. Međutim, u ovom slučaju koncept riječi koja postaje tijelom mogao je nositi i moć cjelokupnog djelovanja ovog predmeta. Izgovorene riječi prevazilaze svoju verbalnu formu i značenje i mogu postati uobličene i djelotvorne u zaštiti od zla. Čitav zapis, sa oznakama krsta i relikvijom u sebi, mogao je djelovati kao predmet, vrsta tijela, koji je kao takav nosio moć. Danas nam nije poznato odakle potiču komadi koji liče na vosak a koji su se čuvali u centru zapisa-relikvijara. Oni mogu biti djelovi voska svijeće koja je gorjela pred predstavom Svetog Antuna ili djelovi agnus dei sa njegovim likom. Vosak u oba ova oblika koristio se u slične svrhe.

Lućeta, žena iz Kotora, optužena je 1626. godine za „strigharie“. ¹⁴ U vitrini u njenoj kući pronađen je predmet u formi *agnus dei*, zamotan u crvenu tkaninu, pun kostiju životinja, noktiju i plave kose koja je ličila na nje. Lućetina želja je bila da zavede kotorskog plemića Nikolu Draga, i svjedoci pričaju kako je u tu svrhu izgovarala na svojim vratima dok je on prolazio „parole invocative di Dio“. ¹⁵ Ovaj slučaj može veoma dobro rasvijetliti odnos „oficijalne“ pobožnosti prema svetim predmetima i one malo manje takve. Naime, Lućeta je i sadržajno i formalno imitirala pravovjeran odnos prema svetom. Svoje „instrumente“ zamotala je u crveni veo, boju koja se najčešće koristi za čuvanje relikvija. Crvena tkanina pokrivala je glavu Svetog Tripuna, kapela relikvija u kotorskoj katedrali je izrađena u mermeru iste boje, a većina medaljona ima upravo grimiznu pozadinu koja čuva relikvije. Naravno, umjesto kostiju svetitelja, čije je posjedovanje bila privilegija crkvenih institucija ili pripadnika najviših društvenih slojeva, Lućeta je iskoristila djelove sopstvenog tijela, kosu i nokte, kao i kosti životinja, a veoma

¹³ I. A. Nenadić, *nav. djelo*, 40.

¹⁴ Zapis o ovom slučaju vidjeti u: Biskupski arhiv Kotor (dalje: BAK), Fond I, XVI, *Buća (Vicentius Bucchia)*, 1623-1646, 916-920.

¹⁵ *Isto*, 916, 918.

moгуће i ostatke tijela „običnih mrtvih“. Poput molitve u crkvama, i ona je izgovarala „riječi koje zazivaju Boga“. U daljem svjedočenju tvrdi kako je sa drugim ženama iz Dubrovnika liječila mnoge Bokelje, kako djecu i starije, tako i muškarca kome je „dala lijek da može tjelesno da opšti sa ženama“.¹⁶ *Agnus dei*, ovali od voska sa predstavama Isusa kao jagnjeta i svetitelja, zbog blagoslova pape, ali i daljeg korišćenja od crkve i naroda, bili su veoma popularni u 17. i 18. vijeku. Praksa pohranjivanja relikvija u temelje crkava nekad se odvijala paralelno sa pohranjivanjem hostije.¹⁷ U kasnijem razdoblju podaci iz bokeljskih arhiva svjedoče o praksi pohranjivanja relikvija sa ovim voštanim predmetima umjesto hostija.¹⁸ Takođe, mnogi relikvijari u formi uramljenih platana koja vise na zidu sadržali su i agnus dei pored relikvija i relikvijara u formi medaljona. Na kraju, forma ostensorija u kojima su izlagani ovi predmeti od blagoslovljenog voska, mogla je biti identična sa onima u kojima su izlagane hostije ili relikvije. Drveni ostensorij iz Perasta čuva *agnus dei*, onaj iz Kotora relikvije, a treći sličan predmet hostiju. Sva tri su od drveta obojanog u crveno. Ove vizuelne paralele mogle su imati uticaj i na razumijevanje veza između svih ovih svetih predmeta, kao i veze između njih i tijela vjernika. Vosak se poklanjao u težini ili dimenzijama tijela ili dijela tijela kao votivni dar poslije preživljene nesreće. Tako se, još jednom, „obično tijelo“, tijelo svetitelja i tijelo Hristovo, kreativno miješaju i koriste naizmjenično i istovremeno. Vosak koji se čuva u kotorskom papirnom relikvijaru, zajedno sa molitvama i znacima krsta, nosio je moć poput one koju je imao Lućetin *agnus dei*, ali i kontaktne relikvije ili ostensoriji iz Katedrale Svetog Tripuna. Ova vrsta „magije“, zapisa koji su se koristili radi zaštite od zla, iako osuđeni od crkvenih autoriteta, imali su veoma široku primjenu u Boki Kotorskoj tog doba.

Neki od ovih zapisa mogli su biti mnogo lakše i direktnije dovedeni u vezu sa đavolom, nego oni koje je Nenadić proglasio grešnim. Oni često nisu sadržali „molitvice“, već veoma jasno opredjeljenje za grijeh. Francuz Pjetro služio je kao vojnik u Kotoru 1719. godine. On se sam prijavljuje crkvenom sudu i donosi jedan ovakav zapis kao dokaz sopstvenog grijeha.¹⁹ Naime, čitav događaj se odvio dvadeset godina ranije u njegovoj domovini. Kao osiguranje da će u narednih četrdeset godina dobijati na kartama, Pje-

¹⁶ *Isto*, 920.

¹⁷ O odnosu relikvije i hostije u kasnom srednjem vijeku: : M. Rubin, *Corpus Christi. The Eucharist in Late Medieval Culture*, Cambridge 1991, 290, 342.

¹⁸ Između 1727. i 1729. godine zapisano je kako su osvećena tri zvonika u Boki Kotorskoj: Bogorodičine crkve u Škaljarima, Gospe od Počivala i zvonik crkve u Stolivu. Pored različitih relikvija u temelje su pohranjeni i „Agnus Benedicto Clementis Pape XI“. U jednom od zapisa govori se o funkciji ovih predmeta – oni treba da štite zvonike („a fulmine, a fulgare, et innocens a quounque alio discrimine“). BAK, Fond I, XXVIII, *Zborovac, Zanolobeti*.

¹⁹ Zapis o ovom slučaju vidjeti u: BAK, Fond I, XXIX, *Zanolobeti*.

tro je sopstvenom krvlju ispisao tekst na hartiji kojim se odriče „Boga, Raja, Bogorodice i ostalih svetih“, a svoju dušu daje demonu Belzebubu. Ovo je učinjeno pored katedrale gdje ga je „đavo u formi ljekara“ postavio u centar kruga. Ovu hartiju nosio je zakačenu oko ruke trakom i zaista je u narednih par godina pobjeđivao. Međutim poslije toliko godina provedenih u francuskoj vojsci „sotto l'insegne venete“ pokajao se i odlučio da se oslobodi tog tereta. Otac Anđeliko, fratar iz njegovog rodnog grada u Francuskoj, javio mu se u viziji jedne večeri dok je stražario i dao mu zapis koji je ovaj prije nekoliko godina izgubio. Crkveni sud, vođen osjećajima „njegovog bola i pokajanja“ određuje mu veoma blagu kaznu hodočašća, posta, ispovjedi i molitve rozarija. Ovakvi zapisi čuvani su poput relikvija, mogli su misteriozno da nestaju i da se pojavljuju, i nosili su ogromnu moć za onovremene korisnike. Ovaj konkretan primjer bio je zapisan Pjerovom krvlju, tako da je i on nosio dio tijela koji je potvrđivao moć.

Istovremeno sa oštrim osudama od propovjednika, zabranama izrečenim u oficijalnim dokumentima, pa i jasnih određenja grešnosti u katehizimima, ove prakse su se pokazale izuzetno otpornim. Sa druge strane, djelimična popustljivost crkvenih i državnih sudova, kao i primjeri dobrovoljnih priznanja i ispovijedanja grijeha, stvaraju nešto drugačiju sliku o ovim praksama. Ako, bar na trenutak, priču o strogoj podjeli na sujevjerje i ortodoksnost ili elitno i popularno u katoličkoj Evropi ranog modernog doba shvatimo kao dio već istorijskih narativa o progresu i sekularizaciji, posvećenost ovim „grešnim“ predmetima može se analizirati paralelno sa „oficijelnom“ pobožnošću prema relikvijama. Mehanizam njihovog djelovanja i prezentacije je bio sličan. Međutim, vizuelna poetika ovih predmeta nije dominantno somatska ili narativna, već verbalna. Ikonografija teksta u zapisanim svetim imenima (u Pjetrovom slučaju imenovanja demona) i određenih „znamenja“ poput krsta, djelovali su tako da i ovi zapisi dobiju kvalitet moćnog predmeta. Način čuvanja, u crvenoj tkanini ili uz sopstveno tijelo, bio je, opet, prepoznatljiv dio prakse korišćenja relikvija. U tom smislu se vizuelno, verbalno i performativno miješalo, dopuštajući onovremenom vjerniku dio kontrole i kreativnosti u načinima uspostavljanja različitih praksi pobožnosti. Vosak, poput primjera iz kotorske katedrale, kao i kosti životinja i djelovi tijela u vlasništvu Lućete, ili slova ispisana sopstvenom krvlju za Pjera, imali su kvalitet relikvija, smještene u verbalni kontekst zapisa i korišćene na određen, ritualan način. Iako, osim prvog primjera, nisu morali biti u vezi sa svetim tijelom, već sopstvenim, „običnim mrtvim“ ili pak onim životinjskim, ovi predmeti su funkcionisali na isti način, sa izrazitom profilaktičkom ulogom. Verbalni elementi na ovim predmetima bili su važan dio njihove piktoralne poetike. Tekst sa imenima Marije, Josifa i Isusa imao je ikonografsku moć, gdje su se riječi tumačile kao (piktoralni) znak, poput krsta. Materijalni kvalitet

teksta ispisanog krvlju imao je funkciju koja je prevazilazila sadržajni obim koji je zapis imao.²⁰ Nedovršeni djelovi molitvi sa kotorskog zapisa imali su zadatak da funkcionišu kao cjelina, baš kao i fragmenti relikvija. Sve ovo nas može vratiti na riječi zapisane u prvom navedenom primjeru: „i riječ postade tijelom“. Ovaj sklop verbalnog, vizuelnog i somatskog bio je međužanr, veoma efektno korišćen u Boki Kotorskoj ranog modernog doba upravo zbog prepoznatljive veze sa „oficijelnom“ pobožnošću prema relikvijama.

Milena ULČAR

MAGIC AND RELIGION IN BOKA KOTORSKA
*Relation of superstition and devotion to the relics
 in the 17th and 18th centuries*

Summary

During the 17th and 18th centuries few artefacts made by common laypeople in the Bay of Kotor had the prophylactic purpose, creatively used by their owners. Most of those “inscriptions” contained relics of various kinds, such as blessed wax, body parts or blood. Church authorities severely condemned these objects as triggers of sinful rituals, inappropriate for the posttridentine church.

In spite of this, such practices were still present throughout Europe at the end of 18th century. Recent research showed that individuals across society understood two fundamental categories of religion and magic as rather flexible concepts, susceptible to interweaving. In the Saint Tryphon’s cathedral small piece of paper contains various prayers, names of Virgin Mary, Joseph and Christ, as well as signs of the cross. This fragile object served as a container for fragments of wax. Therefore, visual, verbal and performative features of this artefact shared similarities with contemporary use of reliquaries in the Bay of Kotor. Women called Lucetta treasured bones of animals, wisps of hair and blessed wax, wrapped in the red cloth, for the purpose of gaining personal benefits. Church authorities condemned these rituals as “strigarie”, even though she emphasized the use of “parole invocative di Dio”. French soldier wore around his arm inscription made by his own blood, filled with blasphemous words, in order to win the gambling game. The visual and somatic potential that these three objects shared is analyzed within the contextual frame of “official” religion.

²⁰ O materijalnom aspektu verbalnog u protestantskim zemljama: U. Rublack, „Grapho-Relics: Lutheranism and the Materialization of the Word“, u: *Relics and Remains. Past & Present Supplement 5 2010*, ur. A. Walsham, 144-167.